

Рівненський державний гуманітарний університет

Кафедра екології, географії та туризму

ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ З ОСНОВАМИ ЕТНОГРАФІЇ

методичні рекомендації до практичних
занять та самостійної роботи

спеціальність **015 Професійна освіта (Туристичне
обслуговування)**

(шифр і назва напрямку підготовки)

галузь знань **01 Освіта/Педагогіка**

(шифр і назва галузі знань)

Рівне – 2018

Історична географія з основами етнографії: методичні рекомендації до практичних занять та самостійної роботи для студентів спеціальності 015 Професійна освіта (Туристичне обслуговування) / М.І. Костолович - Рівне : РДГУ , 2018. - 15 с.

Упорядник(и):

Костолович М.І., доцент кафедри екології, географії та туризму РДГУ

Рекомендовано до впровадження в освітній процес кафедрою екології, географії та туризму РДГУ

Протокол № 6 від 27 червня 2018 року.

© Костолович М.І.,
© РДГУ, 2018

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Навчальна дисципліна «Історична географія з основами етнографії» викладається студентам третього курсу спеціальності 015 Професійна освіта (Туристичне обслуговування) є базовою у підготовці педагогів професійного навчання, фахівця з туристичного обслуговування на рівні бакалавра.

Курс «Історична географія з основами етнографії» тісно пов'язаний з усіма географічними дисциплінами, оскільки знання історичної географії допомагають глибше пізнати сучасні суспільно-географічні процеси у світі.

Мета курсу – розкрити особливості взаємодії населення, природи і господарства на Землі на різних етапах історичного розвитку.

Завдання курсу:

- вивчити теоретичні та методологічні засади історичної географії й етнографії;
- розкрити роль природного середовища в антропогенезі й етногенезі та соціально-економічному і культурному розвитку суспільства;
- простежити тенденції взаємодії суспільства і природи в часовому вимірі;
- проаналізувати концепції етногенезу;
- дослідити етнічні процеси;
- вивчити особливості та географію рас, етносів, мовних сімей і груп, релігій у світі.

Студенти повинні знати:

- місце історичної географії в системі географічних наук та її зв'язки з іншими науками;
- проблеми історико-географічних досліджень в Україні;
- особливості взаємодії людського суспільства з навколишнім природним середовищем на різних етапах історичного розвитку;
- роль природно-географічних чинників в антропогенезі;
- поняття про етнос та етногенез;
- расовий, етнічний, лінгвістичний, релігійний склад населення

світу.

Студенти повинні вміти:

- розрізняти предмет вивчення історичної географії та історії географії;
- виявляти закономірності розвитку історико-географічних досліджень;
- визначати роль природно-географічних факторів у розвитку суспільства;
- виявляти вплив природних умов на особливості розселення та господарської діяльності людей;
- аналізувати характер впливу природокористування на довкілля на різних етапах розвитку суспільства;
- аналізувати етнічні процеси у світі та в окремих регіонах і країнах.

Тема 1. Історико-географічні дослідження в Україні

Мета: виявити історичні особливості географічного вивчення території України.

Питання для обговорення:

1. Описи Скіфії Геродота.
2. Давньогрецькі та давньоримські дослідники України.
3. Географія України у візантійських джерелах.
4. Україна у працях арабських географів.
5. Географічні знання про українські землі в середньовіччі.
6. Статистико-географічні описи України у XVIII – XIX ст.
7. Сучасні історико-географічні дослідження України.

Запитання для самоконтролю:

1. Чому давньогрецькі вчені приділяли підвищену увагу дослідженню території України?
2. Які давньогрецькі та давньоримські дослідники вивчали територію України?
3. Яка роль Візантії у соціально-культурному розвитку Київської Русі?
4. Чому інтерес до вивчення території України зріс у середині XVIIст.?

5. Який зміст мали статистико-географічні описи України у XVIII – XIX ст.?

Тема 2. Географічні аспекти заселення Землі людиною

Мета: розкрити особливості заселення Землі первісними людьми.

Питання для обговорення:

1. Географічні осередки появи первісної людини.
2. Роль природно-географічних факторів в еволюції людини.
3. Причини міграцій первісних людей.
4. Заселення і освоєння материків.

Запитання для самоконтролю:

1. Які існують теорії стосовно географічних ареалів походження людини?
2. Які були причини міграцій первісних людей?
3. Як відбувалося заселення Америки та Австралії?
4. Що дозволило первісним людям заселити майже всі материки?

Тема 3. Історико-географічний аналіз взаємодії суспільства і природи на території України

Мета: виявити особливості господарського освоєння території України.

Питання для обговорення:

1. Заселення території України.
2. Трипільська культура.
3. Грецькі колонії в Північному Причорномор'ї.
4. Степові народи на території України (кіммерійці, скіфи, сармати).
5. Розселення слов'янських племен на території України.
6. Господарське освоєння території Київської Русі.
7. Господарське освоєння українських земель в XIV – середині XVIIст.
8. Особливості соціально-економічного розвитку та екологічного стану українських земель під владою Росії та Польщі, Австро-

Угорщини.

9. Взаємодія суспільства і природи в Україні в радянські часи.
10. Сучасний стан взаємодії суспільства і природи в Україні.

Запитання для самоконтролю:

1. Як відбувалося заселення території України?
2. Яке значення трипільської культури для культурного розвитку наступних етносів на території України?
3. Які причини заснування грецьких колоній у Північному Причорномор'ї?
4. Як відбувалося заселення території України степовими народами (кіммерійцями, скіфами, сарматами)?
5. Як відбувалося розселення слов'ян по території України?
6. Які були основні заняття населення Київської Русі?
7. Які риси господарського освоєння українських земель в XIV – середині XVII ст.?
8. Які особливості соціально-економічного розвитку українських земель під владою Росії з середини XVII ст.?
9. Які загальні риси господарського розвитку України в радянські часи?

Тема 4. Географія стародавніх цивілізацій

Мета: охарактеризувати географічні умови виникнення стародавніх цивілізацій та виявити особливості їх господарства і культури.

Питання для обговорення:

1. Цивілізації Межиріччя (Месопотамії).
2. Цивілізація Стародавнього Єгипту.
3. Цивілізації Стародавньої Індії.
4. Цивілізації Стародавнього Китаю.
5. Мінойська цивілізація (о. Крит).
6. Цивілізація Стародавньої Греції.
7. Цивілізація Стародавнього Риму.
8. Цивілізація майя.

9. Цивілізація ацтеків.
10. Цивілізація інків.

Методичні вказівки: Звернути увагу на *географічні аспекти* розвитку стародавніх цивілізацій: природні умови та ресурси територій, зумовлені ними види господарської діяльності, характер взаємодії суспільства з навколишнім природним середовищем.

Запитання для самоконтролю:

1. Які були природні передумови виникнення ранніх цивілізацій у Межиріччі?
2. Що сприяло найбільш тривалому існуванню цивілізації в Єгипті?
3. Які екологічні наслідки мала цивілізація в долині р. Інд?
4. Як природні фактори визначали політичний устрій Стародавнього Китаю?
5. Які причини розквіту та загибелі Мінойської цивілізації?
6. Як природно-географічні умови впливали на розвиток давньогрецької цивілізації?
7. Які спільні риси перших Американських цивілізацій?
8. В чому відмінність цивілізацій Центральної та Андської Америки і цивілізацій Північної Африки та Азії?
9. Як природні умови та тип господарства визначали політичний устрій ранніх держав?
10. З чим пов'язаний занепад стародавніх цивілізацій?

Тема 5. Концепції етногенезу

Мета: розкрити зміст концепцій етногенезу, виявити їх відмінності.

Питання для обговорення:

1. Відмінність у змісті понять «етнос», «народ», «нація».
2. Ознаки виділення етносів.
3. Зміст поняття «етногенез». Концепції етногенезу, їх сутність.
4. Етнічні процеси, їх сутність.
5. Сутність енергетичної концепції етногенезу Л. Гумільова.
6. Поєднання ландшафтів як місцезрозвитку етносів.

7. Поведінка етносу в різних фазах етногенезу.
8. Взаємодія етносу з природним ландшафтом в залежності від фази етногенезу.

Запитання для самоконтролю:

1. У чому відмінність понять «етнос», «народ», «нація»?
2. За якими ознаками розрізняють етноси?
3. Який зміст поняття «етногенез»?
4. Які існують концепції етногенезу?
5. У чому сутність соціально-історичної та біосоціальної концепцій етногенезу?
6. Що покладено в основу енергетичної концепції етногенезу?
7. Як поводить себе етнос у різних фазах етногенезу?
8. Як змінюється відношення етносу до ландшафту у різних фазах етногенезу?

Практичні завдання

I. Походження і географія людських рас

Завдання:

1. Користуючись інформаційними джерелами, статистичними даними заповнити таблицю. За даними таблиці розрахувати питому вагу населення кожної раси в регіонах світу:

Рас и	Світ		Європа		Азія		Африка		Америка		Австралія і Океанія	
	млн осіб	%	млн осіб	%	млн осіб	%	млн осіб	%	млн осіб	%	млн осіб	%

2. За даними таблиці (у %) побудувати кругові секторні діаграми:
 - 1) Расовий склад регіону: Європа, Азія, Африка, Америка, Австралія;
 - 2) Регіональний розподіл раси: I – європеїдна, II – монголоїдна, III – негроїдна.
3. Зробити аналіз побудованих діаграм.
4. На контурній карті світу скласти картосхему «Географія людських

рас»: позначити великі, малі і перехідні раси.

2. Етнічний і мовний склад населення світу

Завдання:

1. На контурній карті позначити мовні сім'ї і найбільші мовні групи етносів світу.
2. Охарактеризувати етнічний склад населення країни, географію найбільших етнічних груп на її території, особливості їх способу життя. Зазначити райони проживання корінного етносу за межами досліджуваної країни.

Варіанти: на вибір студента.

3. Релігійний склад населення світу

Завдання:

1. Користуючись інформаційними джерелами, статистичними даними заповнити таблицю. За даними таблиці побудувати діаграму релігійного складу населення світу.

Християнство			Іслам		Буддизм	Національні релігії	Інші вірування
Католики	Православні	Протестанти	Суніти	Шіїти			

2. На контурну карту нанести регіони поширення світових і національних релігій.
3. Проаналізувати таблицю «Релігійний склад населення країн світу». Які країни мають найбільш мозаїчну релігійну структуру? Чим це можна пояснити?

4. Історико-географічне (етнографічне) районування суцільної української етнічної території

Завдання:

1. Проаналізувати підходи історико-географічне (етнографічне) районування суцільної української етнічної території (СУЕТ).

Автор районування	Принципи виділення	Таксономічні одиниці			Території, які не входять до меж сучасної України
		назва	кількість	перелік	

Основні поняття: історико-географічне районування, СУЕТ, політико-географічні землі й території, етнічна земля (історико-етнографічні землі), етнографічна земля, етнографічний район, етногеографічне районування.

2. Проаналізувати етногеографічне районування території України. Дані занести до таблиці.

Назва регіону	Адміністративно-територіальні одиниці, які входять до його складу	Особливості регіону

3. Підготувати доповідь про одну з етнографічних груп :

Українців: бойки, гуцули, лемки, поліщуки, севрюки, литвини, подольани, ополяни, дністров'яни, підгор'яни.

Росіян: північні помори.

Німців: баварці, шваби, нижнесаксонці.

Італійців: генуезці, сицилійці, флорентійці.

Французів: бретонці, норманці, провансальці.

Поляків: краков'яни, кашуби, подголяни, мазури.

5. Географічний аналіз етнічного складу населення України

Завдання

Проаналізувати різноманітність етнічного складу населення України використовуючи кількісні методики Б.Еккеля та Е. Пясецького.

Основні поняття: етнос, етнічна група, етнографічна група, нація, етнічна мозаїчність, етнічна диверсифікація.

Етнос (грец. народ) – стійка спільність людей, що історично склалася на певній території, має відносно стабільні особливості культури (включаючи мову) і психіки, а також етнічну самосвідомість (тобто усвідомлення належності до певного етносу).

Етнічна група – частка великого народу, яка компактно чи дисперсно (розсіяно) проживає на корінній території іншого народу.

Нація – розвинуті в економічному й культурному відношенні народи, які вирізняються з-поміж інших своєю мовою, країною проживання, організацією державно-політичного життя, національною свідомістю й особливостями менталітету.

Інтегральним показником, який узагальнено характеризує кількісні співвідношення етнонаціональних спільнот як у державі загалом, так і в окремих регіонах, є індекс етнічної мозаїчності населення регіону.

За формулою індексу етнічної мозаїчності Б.Еккеля (1) необхідно враховувати частку кожної етнічної групи в загальній чисельності населення:

$$P_j = 1 - \sum (\pi_i)^2, \quad (1)$$

де P_j – індекс етнічної мозаїчності j -го району, од.;

m – кількість етнонаціональних спільнот у регіоні;

π_i – частка i -ї етнонаціональної спільноти в населенні регіону.

Найвищі значення індекс Б. Еккеля має тоді, коли населення регіону формується багатьма етнічними групами – поліетнічний регіон. У двоетнічних регіонах значення індекса близьке до 0,5 од. Моноетнічні регіони мають мінімальне значення індексу.

За методикою Е. Пясецького, індекс етнічної диверсифікації (від латин. *diversificatio* – різноманітність) обчислюється на основі абсолютних значень чисельності етнічних груп та всього населення регіону (2):

$$S = (\sum (E_i)^2 / N^2) 100\%, \quad (2)$$

де S – індекс етнічної диверсифікації, %;

E_i – чисельність етнічних груп регіону;

N – чисельність населення регіону;

k – кількість етнічних груп.

За значенням індексу Е.Пясецького виділено три градації:

- 1) $S > 90$ – практично моноетнічні райони;
- 2) $60 < S < 90$ – перехідні райони;
- 3) $S < 60$ – поліетнічні райони.

1. За даними переписів населення 1970, 1979, 1989 та 2001рр. розрахувати індекси етнічної мозаїчності й етнічної диверсифікації населення для однієї з областей України та проаналізувати результати, дані занести в таблицю.

Назва адміністративної області	Індекс етнічної мозаїчності Б. Еккеля, один	Індекс етнічної диверсифікації Е. Пясецького, %

2. За даними переписів населення 1970, 1979, 1989 та 2001рр. побудувати карту динаміки етнічного складу населення однієї з областей України та проаналізувати результати. Дані занести до таблиці.

Назва адміністративної області									
Етнічні групи	Переписи населення								
	1970		1979		1989		2001		
	чол.	%	чол.	%	чол.	%	чол.	%	

Індивідуальна робота

Тема. Дослідження етнічної історії етносу

Завдання:

Проаналізувати залежність формування та становлення етнічної спільноти від географічного середовища за фазами етногенезу (вибір варіанта здійснюється за етнолінгвістичною класифікацією).

План

Вступ

1. Етногеографічна характеристика етносу.

- 1.1. Географічне положення (материк, регіон, країна).
- 1.2. Динаміка чисельності етносу.
- 1.3. Етнолінгвістичні особливості етносу (самоназва етносу, раса або її гілка, мовна сім'я, група, підгрупа).
- 1.4. Характеристика матеріальної культури етносу.
- 1.5. Характеристика духовної культури етносу.
2. Аналіз фаз етногенезу етносу, який вивчається (географічне положення місця проживання, чисельність, характеристика географічного середовища, етнічних процесів).
3. Аналіз місця етносу, який вивчається в етноструктурі України та Рівненської області.

Висновок

Список використаної літератури

Питання для підготовки до підсумкового контролю

1. Відмінність предмета дослідження історії географії та історичної географії.
2. Зв'язок історичної географії з іншими науками.
3. Підходи до періодизації в історичній географії.
4. Періоди в історичній географії.
5. Вплив природних умов на антропогенез.
6. Заселення материків Північної і Південної Америки, Австралії.
7. Поняття «раси». Расові відмінності людей.
8. Фактори формування рас.
9. Географія основних рас світу.
10. Формування і географія перехідних рас.
11. Відмінності перехідних і змішаних рас.
12. Основні види господарської діяльності первісних людей.
13. Вплив природних умов на заняття населення протягом історичного часу.
14. Зміни впливу людського суспільства на природне середовище протягом історичного часу.
15. Передумови переходу до виробляючого господарства в неоліті.
16. Сутність «неолітичної революції», її наслідки.
17. Центри походження культурних рослин.
18. Головні райони первісного землеробства та скотарства.

19. Поняття «цивілізація». Географічні особливості стародавніх цивілізацій.
20. Цивілізації за етапами їх виникнення в залежності від рівня освоєння географічного середовища (за Л.І. Мечниковим).
21. Заселення сучасної території України до виникнення держави Київська Русь.
22. Предмет дослідження етнографії, етнології та етногеографії.
23. Поняття «етнос», ознаки його виділення.
24. Соціокультурна концепція етногенезу.
25. Біосоціальна концепція етногенезу.
26. Сутність енергетичної концепції етногенезу Л.М. Гумільова.
27. Фази етногенезу.
28. Характер впливу етносу на ландшафт в залежності від фази етногенезу.
29. Етнооб`єднуючі процеси.
30. Етнороз`єднуючі процеси.
31. Господарсько-культурні типи, райони їх виникнення і сучасне поширення.
32. Вплив природних умов на розвиток культури та формування менталітету етносу.
33. Поняття «нація». Співвідношення понять «етнічне» і «національне».
34. Поділ країн за етнічною ознакою.
35. Сутність етнолінгвістичної класифікації.
36. Основні мовні сім`ї та групи, регіони їх поширення.
37. Світові релігії, регіони їх поширення.
38. Основні національні релігії, регіони їх поширення.

11. РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Основна

1. Бойко О.Д. Історія України: Навч. посіб. К.: Академвидав, 2006. 686 с.
2. Бонь О.І., Іванюк О.Л. Історія України: Курс лекцій. – К.: Вища шк., 462 с.
3. Винокур І.С., Трубочанінов С.В. Давня і середньовічна історія України: Навч. посіб. – К.: Глобус, 1996. – 224 с.

4. Гудзь В.В. Історія України: Підручник. – К.: Слово, 2003. – 616 с.
5. Залізник Л.Л. Первісна історія України. – К.: Вища шк., 1999. – 263 с.
6. Кормич Л.І., Багацький В.В. Історія України від найдавніших часів до 21 століття: Навч. посіб. – Х.: ООО «Одісей», 2001. – 465 с.
7. Соціально-економічна географія України /За ред. О.І. Шаблія – Л.: Світ, 2000.–680с.
8. Субтельний О. Історія України: Навч. посіб. – К.: Либідь, 1993. – 720 с.
9. Трубочанінов С.В. Історична географія України: Курс лекцій. –Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – 192 с.

Додаткова

9. Баран В.Д. Давні слов'яни. – К.: Альтернативи, 1998. – 336 с.
10. Баран В.Д., Козак Д.Н., Терпіловський Р.В. Походження слов'ян. – К.: Наук. думка, 1991. – 144 с.
11. Бунятян К.П., Мурзін В.Ю., Симоненко О.В. На світанку історії. – К.: Альтернативи, 1998. – 352 с.
12. Грушевський М. Історія України-Руси. В 11 т. – К.: Наук. думка, 1992-1994.
13. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. – Л., 1989. – 503 с.
14. Жекулин В.С. Историческая география. Предмет и методы. – Л.: Наука, 1982. – 155 с.
15. Заставний Ф. Д. Географія України: У 2 кн.– Л.: Світ, 1994.– 472 с.
16. Заставний Ф. Д. Українські етнічні землі.– Л.: Світ, 1993.– 125 с.
17. Заставний Ф.Д. Всеукраїнський перепис населення 2001 р. (результати, аналіз, оцінка).– Л.: Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003.– 55 с.
18. Історична географія: початок ХХІ ст. / Зб. наук. праць. – Вінниця: ПП «Теза». 2007. – 292 с.
19. Кржицький С.Д., Зубар В.М., Русяєва А.С. Античні держави Північного Причорномор'я. – К.: Альтернативи, 1998. – 352 с.
20. Максаковский В.Г. Историческая география мира: Учеб. пос. – М.: Экспрос, 1997. – 587 с.
21. Маринич О.Л. Фізична географія Української РСР. Навч. посіб. – К.: Вища шк., 1982. – 207 с.

22. Яцунский В.К. Историческая география: история ее возникновения и развития в XIV – XVIII вв. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1955. – 331 с.

Періодичні видання

1. Газета «Краєзнавство, географія туризм».
2. Журнал «Міжнародний туризм».
3. Журнал «Краєзнавство».
4. Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею.

Інформаційні ресурси

1. Географічний портал. – Режим доступу: <http://geosite.com.ua>.
2. Географія. – Режим доступу: <http://geoswit.ucoz.ru>.
3. Етнічна географія, етнографія, етнологія. – Режим доступу: <http://ukr-tur.narod.ru/etno/etno.htm>.
4. Історія України – History of Ukraine (Інститут історії України). – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/LiberUA/Book/shev/2/30.pdf>.
5. Макарчук С.А. Етнографія України: Навч. посіб. – Львів: Світ, 2004. – Режим доступу: http://ebk.net.ua/Book/history/makarchuk_eu/index.htm
6. Пізнавальний сайт «Географія»: - Режим доступу: <http://geoknigi.com>.
7. Українська етнографія. – Режим доступу: <http://etno.iatp.org.ua>.
8. Українська етнографія. – Режим доступу: <http://www.etno.us.org.ua>.
9. Gumilevica: гипотезы, теории, мировоззрение. – Режим доступа: <http://www.gumilevica.kulichki.net>.
10. Mesogaia: Премордіальна традиція в Україні. – Режим доступу: <http://www.mesogaia.il.if.ua/intro.htm>.
Nata Haus: Знання без границ. – Режим доступа: <http://www.infanata.com>.